

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ*

Историјски институт

Београд

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9495-3993>

ИЗМЕЂУ ФЕСА И ШЕШИРА: ЈУГОСЛОВЕНСКИ МУСЛИМАНИ И АТАТУРКОВЕ РЕФОРМЕ

Апстракт: У раду је представљено суочавање југословенских муслимана и представника југословенских власти с реформама које су се у годинама након Првог светског рата, под вођством снажне личности Мустафе Кемал-паше, одиграле на различитим друштвеним пољима. Укидање султаната, шеријата, верских школа, забрана ношења традиционалне муслиманске ношње попут феса и фереџе, замена арапског писма латиничним и нарочито укидање халифата, институције на чијем су челу претходна четири века били управо османски султани, изазвали су запрепашћење и неверицу међу различитим муслиманским народима у свету. Изузетак нису били ни муслимани јужнословенског простора који су од 1918. године живели у оквирима нове државне заједнице – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије. Подељени око визија сопствене будућности и статуса у новој југословенској држави, наставили су да се деле и поводом питања реформи у турском друштву на заговорнике модернизације, пре свега на подручју права, образовања, и друштвеног положаја жена, и противнике кемалистичких реформи, који су их сматрали опасним по исламску веру и традицију. Рад је заснован превасходно на извештајима југословенских дипломата у Цариграду о догађајима у Турској, као и на извештајима с терена из југословенске муслиманске јавности.

Кључне речи: муслимани, Краљевина СХС, Турска, Мустафа Кемал Ататурк, реформе.

Abstract: The paper shows how Yugoslav Muslims and representatives of the Yugoslav authorities faced the reforms implemented in various social fields in the years after the First World War, under the leadership of the strong personality of Mustafa Kemal Pasha. The abolition of the Sultanate, Sharia and religious schools, the ban on wearing the traditional Muslim clothing such as the fez and ferace, the replacement of the Arabic script with Latin, and particularly the abolition of the caliphate, an institution headed by Ottoman sultans over the earlier four centuries, caused astonishment and disbelief among different Muslim peoples in the world.

* jovna.saljic.ratkovic@iib.ac.rs

The Muslims of the South Slavic area, who from 1918 lived within the new state union – the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, later the Kingdom of Yugoslavia – were no exception. Divided over visions of their own future and the status in the new Yugoslav state, they continued to be divided on the issue of reforms in Turkish society into proponents of modernisation, primarily in the fields of law, education, and the social position of women, and opponents of Kemalist reforms who considered them dangerous for the Islamic faith and tradition. The paper is based primarily on the reports of Yugoslav diplomats in Constantinople about events in Turkey, as well as reports from the field when it came to the Yugoslav Muslim public.

Keywords: Muslims, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, reforms.

Познати историјски догађаји који су се по завршетку Првог светског рата одиграли у Турској избацили су на историјску позорницу личност Мустафе Кемал-паше Ататурка, творца модерне Републике Турске и креатора корених промена у турском друштву које ће током наредних деценија обележити развој савремене турске државе на путу ка настанку једне од првих секуларних муслиманских земаља. Укидање султаната, шеријата, верских школа, забрана ношења традиционалне муслиманске ношње попут феса и фереце, замена арапског писма латиничним и нарочито укидање халифата,¹ институције на чијем су челу претходна четири века били управо османски султани, изазвали су запрепашћење

¹ Халифат или хилафет (ар. خلافة) у теорији представља идеално замишљени верско-политички систем владавине уједињене муслиманске заједнице, *Уме*; симболично отелотворење свеисламског јединства на чијем је челу стајао халифа као предводник и заштитник свих муслимана у оквиру једног државног система. У пракси, халифама су називани наследници пророка Мухамеда који су поседовали верску и политичку власт над муслиманском заједницом с израстањем и јачањем прве исламске државе у VII веку. Теоретски, халифа је наслеђивао сву пророкову власт и ауторитет (осим пророчког), и поседовао особине попут доброг карактера, храбрости, одсуства било каквих физичких или душевних недостатака. Морао је бити мушког пола, зреле доби, поседовати велико правно звање и водити порекло из племена Курејш, коме је припадао и сам пророк. Верници су му доували апсолутну покорност, а побуна против халифе представљала је побуну против самих божјих принципа. Ипак, како наводи Танасковић, реализација ових крајње једноставних принципа била је могућа једино у малобројној и просторно концентрисаној заједници (види: Darko Tanasković, *Islam – dogma i život*, Beograd 2003). Како се исламско царство ширило, тако су и многе од ових особина пренебрегаване, титула је врло брзо постала наследна а не изборна и кроз историју је имала успоне и падове у оквиру различитих исламских политичких и династичких организација. Током наредних векова наставила је да има пре свега симболички и верски значај. (Више о историји исламског халифата погледати у: Fred M. Donner, „Muhammad and the Caliphate”, in: *The Oxford History of Islam*, ed. John L. Esposito, New York 1999, 1–61; Kadi Wadad & Aram A. Shahin, „Caliph, Caliphate”, in: *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, ed. Gerhard Bowering, New Jersey 2013, 81–86; Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990.

и неверицу међу различитим муслиманским народима у свету. Изузетак нису били ни муслимани јужнословенског простора који су од 1918. године живели у оквирима нове државне заједнице – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевине Југославије.²

Суочавање јужнословенских муслимана с постосманским периодом започето је још 1878. године уласком аустроугарских трупа у Босну и Херцеговину и стварањем независне Кнежевине Србије на Конгресу у Берлину. Током наредних деценија део муслиманског становништва с ових подручја повлачио се према преосталим територијама Османског царства на Балкану, да би ослобођењем Македоније и Косова и Метохије 1912/13. године велики број муслимана турског, албанског и словенског порекла, њих око 700.000, ушао поново у састав Краљевине Србије. Шест година касније, с уласком Босне и Херцеговине у састав Краљевине Срба, Хрвата

У српском, али и у многим другим језицима, у зависности од прилагођавања изговора арапског фонема, паралелно се, као синоними, користе и изрази калифат/калифа.

² Како би се правилно разумео однос југословенских муслимана према Османском халифату потребно је укратко приказати историјат ове институције под османским владарима и у оквирима Османског царства, јер је овај део јужнословенског становништва управо кроз Османско царство дошао у додир с исламском вером, културом и цивилизацијом и вековима био под његовим директним утицајем. Постоје тврдње да је још Мурат I (1359–1389), након освајања Једрена и проглашења тог града за престоницу 1382. године, био проглашен „изабраним халифом Божјим”. Међутим, опште је прихваћено становиште по коме је османски султан Селим I (1512–1520), након освајања Сирије и Египта 1517. године, присвојио титулу халифе, поглавара исламског света, након чега су је носили сви потоњи султани, иако, сматра се, арапски свет то никада није до краја прихватио. После пада Могулског царства у 18. веку османски султан остао је несумњиво највећи владар исламског света, те је сматран браниоцем ислама, заштитником муслиманских народа и газижом, ратником за ширење ислама на нове територије. Осим тога, још од Селима I османски владари су се поставили и као заштитници два света места – Меке и Медине, а муслимани ван граница Османског царства обраћали су им се за помоћ у борби против неверника. Иако су сматрани *de facto* лидерима исламског света, већина османских владара није користила титулу халифе у званичним документима и титулацији све до 18. века. Након споразума у Кучук Кајнарицију 1774. османски султан је, искористивши титулу халифе, захтевао да буде признат као верски поглавар кримских Татара, док је Абдулхамиду II (1876–1909) халифска титула заштитника муслиманске вере била потврђена првим турским Уставом из 1876. године. Уопште узев, и османски султани, као и многи њихови претходници, титулу су користили у већој или мањој мери у зависности од политичких прилика и историјских околности у којима је позивање на религијско уједињење под окриљем халифата бивало мање или више потребно. Последњи такав случај одиграо се 1914. године на почетку Првог светског рата, када су посебном шејхулисламовом фетвом – верско-правном декларацијом, сви муслимани света, у име исламске вере и османског султана као халифе, позвани у свети рат – цихад против савезничких држава Русије, Велике Британије, Француске, Србије и Црне Горе, проглашених непријатељима халифата и његових савезника.

и Словенаца, тај број је нарастао на 1.345.271 припадника исламске вероисповести.³

У новој држави Исламска заједница је, уз одређена померања у надлежностима, практично задржала онај положај који је у појединим крајевима имала пре рата. Управу над муслиманским верским и културно-просветним пословима водило је у новој држави Муслиманско одељење Министарства вера Краљевине СХС. У Србији је задржана институција врховног муфтије, чије је седиште премештено из Ниша у Београд, док су била укупно четрдесет тројица обласних муфтија за Србију, Јужну Србију и Црну Гору.⁴

Што се тиче верских послова муслимана у Босни и Херцеговини, они су наставили да се уређују на основу Статута за аутономну управу муслиманских верских и вакуфско-меарифских послова, с Улема-имецлисом, као врховним верским органом који је заправо представљао скупштину улеме која се састојала од четири члана, и на чијем је челу био реис-ул-улема, поглавар улеме, као врховни верски поглавар заједнице.

Послови Исламске заједнице наставили су да се одвијају по готово истом принципу као и пре рата, иако је то подразумевало да су као резултат територијалне подвојености практично постојала двојица верских вођа муслимана у Краљевини – реис-ул-улема као врховни верски поглавар за читаву земљу, а у стварности за Босну и Херцеговину, чије је седиште било у Сарајеву, и врховни муфтија, са седиштем у Београду, за остатак земље.⁵ Муслимани су у новој држави имали статус равноправног народа, а најзначајнију новину представљала је чињеница да је ислам изједначен с православљем и католичанством као државна религија, што је потврђено Уставом Краљевине из 1921. године.⁶

Без обзира на то, расположење муслимана према новој домовини, како оних у Македонији и на Косову и Метохији, тако и оних у Босни

³ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Београд 1932, 2.

⁴ Архив Југославије [=АЈ], Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – Муслиманско одељење [=МВ-МО], фонд 69, фасцикла 297, број 990, *Извештај о установама Муслиманског одељења и о њиховом раду и текућим пословима Одељења*, Хасан М. Ребац, начелник Муслиманског одељења министарства вера Краљевине СХС – министру вера, 25. фебруара 1928, у Београду.

⁵ Више о формално-правном уређењу Исламске заједнице у Краљевини СХС види у: Јована Шаљић Ратковић, „Исламска заједница и стварање југословенске државе”, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић, Београд 2021, 353–370.

⁶ Према члану 12 Устава из 1921. године, све усвојене вероисповести су равноправне пред законом и могу се јавно исповедати. (*Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак II, *Основна грађанска права и дужности*, члан 12, 28. јуна 1921. у Београду, Београд 1921, 3.)

и Херцеговини, није било на завидном нивоу. Послератни догађаји у Турској пратили су се с пажњом, а много наде се полагало у вођу турске револуције Мустафу Кемал-пашу, коме је Велика народна скупштина у Анкари 1921. године доделила почасну титулу – гази, која је вековима одликовала османске султане.⁷

Иако и сами подељени око визија сопствене будућности и статуса у новој југословенској држави, југословенски муслимани су, из различитих побуда, величали еманципацију турског покрета под вођством Мустафе Кемал-паше.⁸ Муслиманска интелигенција окупљена око прогресивног муслиманског удружења „Гајрет“, која је предност давала национализацији муслимана и њиховој потпуној интеграцији у секуларно југословенско друштво, изражавала је суздржану наклоност према турском покрету истичући пре свега своје антиосманске и антиимперијалне ставове.⁹ С друге стране, обичан муслимански свет и конзервативнији слојеви, предвођени улемом, који су предност давали вери и очувању исламске традиције, величали су новог вођу, потајно га сматрајући обновитељем великог царства и исламског јединства у ситуацији у којој је готово читав муслимански свет био колонизован. Савременик ових догађаја, сарајевски новинар Максим Свара забележио је како су наши муслимани у том првом периоду с наклоношћу говорили о Кемал-паши: „... није било муслимана на кугли земаљској који није с највећим одушевљењем пратио огромна настојања малог и измученог турског народа да дође до политичке слободе. Гази Мустафа Кемал-паша, генијални вођа и покретач надчовјечанских напора, постао је љубимац сваког муслимана... И наши муслимани говорили су с великим одушевљењем о овом великом човјеку,

⁷ Газија (ар. غازی, тур. gazi), борац за исламску веру. Такође, титула која се додељује генералима за изузетне војне заслуге. У овом случају, носила је идеолошко-политичку конотацију којом је и иначе слаб ауторитет султана и цариградске владе био додатно уздрман.

⁸ О Кемал-паши Ататурку је објављена бројна литература и у међуратној Југославији и касније с обзиром да је он као личност, заједно с реформама које је спроводио у Републици Турској, побуђивао велико интересовање југословенске јавности. Најсвеобухватнији попис библиографије радова о Ататурку заједно с изабраним текстовима приредила је Мирјана Теодосијевић у свом делу „Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности“, објављеном 1998. године у Београду (Mirjana Teodosijević, *Muštafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998), док је вредан помена и рад Фабија Гијомиа „Удомљавање кемализма: сукобљени муслимански наративи о Турској у међуратној Југославији“ о ставовима југословенских муслимана према Турској на основу објављених штампаних извора као што су књиге, брошуре, памфлети и сл. (Fabio Giomi, „Udomljavanje kemalizma: sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji“, *Historijska traganja 2* (Sarajevo 2020) 175–217.)

⁹ F. Giomi, „Udomljavanje kemalizma“, 185.

не можда што су за његов успјех везивали политичке или какве друге наде, него из чисте вјерске солидарности...”¹⁰ О томе да су одређене наде ипак полагане у ново турско руководство постоји сведочанство у извештају југословенског делегата у Цариграду о представци босанскохерцеговачких муслимана Кемал-паши и влади у Анкари да им се пружи заштита од неправди и зулума којима су изложени у новој домовини. У извештају је приложен и превод текста „Један глас из бошњачког света”, објављен у турском листу *Танин*, кроз који се јасно видео став јужнословенских муслимана према поновном узлету Турске на историјској сцени. С обзиром на то да су је вековима сматрали својом духовном, културном, верском и политичком матицом, било је јасно да су југословенски, а нарочито босанскохерцеговачки муслимани чврсто веровали да се обновом Турске обнавља и Османско царство у свој својој величини и слави. У тексту се најпре кроз бројне примере истиче историјска приврженост муслимана у Босни и Херцеговини исламу и турској држави, као и зла срећа која их је задесила по завршетку рата:

„За време светског рата најбољи аустријски пукови били су бошњачки пукови. Ми смо у овај рат ступили са одушевљењем само зато што смо рачунали да бранимо Калифат и своју вечиту отаџбину – Турску. После примирја за Бошњаке је настало право доба несреће. Српска држава води политику истребљења муслиманског света.”¹¹

Потом се у тексту наводе трагичне околности које су задесиле муслимански свет у Босни и Херцеговини, у којој „... више од педесет хиљада муслиманских породица цвили у немаштини и очекује свој трагичан крај...” Иако им је забрањено да јавно показују радост и одушевљење пред чињеницом да Турска поново јача, у босанским џамијама се, како се наводи, редовно моли за славу победоносне турске војске:

„По нашим удружењима, по нашим кафанама, по нашим кућама једини предмет наших разговора јесте обнављање народне снаге. Наше жеље, наше мисли управљене су победоносној турској војсци. Сад су сви Бошњаци дигли главу, погледе упрли у Цариград и очекују помоћ од Турске која се поново враћа у живот.”¹²

¹⁰ Maksim Svava, *Emancipacija muslimanke u svijetu i kod nas*, Sarajevo 1932, 6.

¹¹ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара [=ПКЈТ], 370-1-312; 370-1-313; 370-1-314, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 1. новембра 1922, у Цариграду.

¹² Исто.

Ипак, у Турској, Мустафа Кемал-паша свој поглед окретао је од Цариграда, а догађаји који су уследили брзо су развејали ентузијазам већине муслиманског света у југословенском друштву.

Првог дана новембра 1922. године Велика народна скупштина у Анкари је укинула султанат и прогласила се сувереном у новој турској држави. Седамнаест дана касније последњи османски султан Мехмед VI Вахидедин напустио је земљу на енглеској ратној лађи.¹³ Већ сутрадан, 18. новембра, скупштина је прогласила новог халифу, Абдулмецида II, сина османског султана Абдулазиза I (1861–1876), који је на тај начин задржао духовну, али не и политичку власт. Истовремено је проглашена и фетва којом је потврђено свргавање претходног халифе, султана Мехмеда VI Вахидедина, као неподобног у одбрани муслиманског света. Нарочито му се замерала чињеница да је из земље побегао уз помоћ Енглеза који су га примили под своју заштиту као халифу свих муслимана, с намером да дестабилизују нову турску државу.¹⁴ Нови халифа је без велике помпе и церемонијала устоличен 24. новембра 1922. у Цариграду, где су му предата знамења духовног поглавара исламског света, муслиманске светиње које чине зелена застава халифата, сабља и огртач пророка Мухамеда, и длака из пророкове браде.¹⁵

Иако се у турској штампи бекство бившег султана Мехмеда VI Вахидедина махом представљало као издаја ислама и Турске, смена на месту поглавара исламског света није протекла сасвим мирно.¹⁶ У Анадолији је дошло до превирања и побуне појединих хоџа и улеме, а неки имами су ухапшени због јавног изговарања имена бившег султана као халифе у молитвама.¹⁷ У исламском свету је преовлађивао став по коме нови халифа није смео својим пристанком на калифски престо да освешта један узурпаторски акт који је једну од најзаслужнијих турских породица

¹³ „Јутрос Султан се укрцао на енглеску ратну лађу и молио да се одмах удаљи из Цариграда као Калифа свих муслимана чија слобода и живот су садашњом ситуацијом дошли у опасност.” (АЈ, ПКЈТ, 370-1-348, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 17. новембра 1922, у Цариграду.)

¹⁴ АЈ, ПКЈТ, 370-1-357, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 20. новембра 1922, у Цариграду.

¹⁵ АЈ, ПКЈТ, 370-1-396, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 25. новембра 1922, у Цариграду.

¹⁶ Према извештајима, седница на којој се гласало за новог халифу била је прилично бурна и трајала је непрекидно четрдесет осам сати. (АЈ, ПКЈТ, 370-1-357, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 20. новембра 1922, у Цариграду.)

¹⁷ АЈ, ПКЈТ, 370-1-587, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Београд, 25. новембра 1922, у Цариграду.

лишио њених историјских права, а турски народ и све муслимане истинског и законитог вође.¹⁸ Без обзира на то, нови вођа турске републике Мустафа Кемал-паша имао је јасан став о питању халифата:

„Велика Народна Турска Скупштина није и не може бити Калифова. Ова скупштина дугује поштовање једино и искључиво наредбама народа. Народ ово своје право не може поверити ни предати једном лицу па ма каквога положаја и имена оно било. Док се муслимански свет буде налазио у ропству и докле Калифско питање не буде потпуно сазрело за решење, Калифат ће чувати Велика Турска Народна Скупштина као једну залогу и као наду. Ја мислим да ће то исто мишљење благоизволети да дели и она висока личност, која данас на престолу Калифата седи. Но, ако би се и појавило какво друкчије мишљење о томе, погрешно би било приписати га одмах тој установи. Такво мишљење може се пре свега зачети у оним назадњачким главама, па је с тога сваки грађанин дужан, предвиђајући њихове радње у том правцу, да се наоружа и да их благовремено осујети.”¹⁹

Став нових турских власти потврдио је и Целал Нури-беј, галипољски посланик у ангорској скупштини, истакавши да је халифат једном за свагда одвојен од државе и да ће сваки покушај враћања на пређашње стање бити најнемилосрдније угушен.²⁰

Истовремено, с обзиром на бројност припадника исламске вере у земљи, југословенске власти су пажљиво пратиле развој догађаја у Турској одлучујући се на опрезно поступање о овом питању. Југословенском делегату у Цариграду је наложено да, попут француског, енглеског, данског, холандског и шведског представника, изјави честитке новом халифи.²¹ Почетком децембра 1922. године југословенски представник је примљен у аудијенцију код новог халифе који је, према извештају, оставио позитиван утисак и који је том приликом пренео захвалност краљевској влади, уз наду да ће пријатељски односи између две земље бити ускоро успостављени.²² Случај се на овоме није завршио, пошто су и представници југословенских

¹⁸ АЈ, ПКЈТ, 370-1-584, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 11. септембра 1923, у Цариграду.

¹⁹ АЈ, ПКЈТ, 370-1-452, *Део говора Мустафе Кемал-паше у Измиту*, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 21. јануара 1923, у Цариграду.

²⁰ АЈ, ПКЈТ, 370-1-471, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 30. јануара 1923, у Цариграду.

²¹ АЈ, ПКЈТ, 370-1-399, председник владе Никола Пашић – делегату у Цариграду Трајану Живковићу, 29. новембра 1922, у Београду.

²² АЈ, ПКЈТ, 370-1-399, делегат у Цариграду Трајан Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 4. децембра 1922, у Цариграду.

муслимана, иако већ уздрмани укидањем султаната, затражили од југословенске владе да оду на поклоњење новом халифи у Цариград, на шта су, према Уставу земље, имали право.²³ Одлуком Краљевске владе, поклонственоу делегацију су чинила четири члана – муфтија Округа сарајевског, муфтија Округа косовског, врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Мехмед Зекерија-Зеки ефендија Ћинара као вођа делегације, и начелник муслиманског одељења Министарства вера Хасан Ребац као њихов пратилац.²⁴ Из делегације је био упадљиво изостављен поглавар босанскохерцеговачких муслимана, реис-ул-улема Џемалудин ефендија Чаушевић, кога су југословенске власти сматрале непоузданим, те самим тим и ризичним, с обзиром на његове честе јавне иступе о потлаченом положају муслимана у Краљевини.²⁵

Овај поступак југословенских власти према поглавару муслимана у Босни и Херцеговини није могао проћи незапажено ни у земљи, ни у Турској. Из различитих котарских вакуфско-меарифских поверенстава у покрајини стизали су телеграми Министарству вера у којима се изражавало незадовољство због изостављања највишег верског представника босанскохерцеговачких муслимана из поклонствене депутације.²⁶ Реис-ул-улема је покушао да се договори с југословенским

²³ „Усвојене и признате вере могу одржавати везе са својим врховним верским поглаварима и ван граница државе, уколико то траже духовни прописи појединих вероисповести.” (*Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Одељак II, *Основна грађанска права и дужности*, члан 12, 28. јуна 1921. у Београду, 3.)

²⁴ „На мој предлог Краљевска Влада је, као увек, тако и у овој прилици показала пуну пажњу према муслиманима и најспремније омогућила нам удовољење наше верске дужности према новоизабраном Халифи свих муслимана... том приликом нагласити како је овај акт један између многих доказа, да муслимани у нашој држави уживају пуну равноправност и све грађанске слободе.” (АЈ, МВ-МО, 69-53-319, Врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – муфтији Округа сарајевског и муфтији Округа косовског, 2. априла 1923, у Београду.)

²⁵ Сматра се да је интервју који је босански реис-ул-улема Џемалудин ефендија Чаушевић дао француском новинару Шарлу Ривеу 1919. године, у коме је говорио о убијању и пљачкању муслимана у новој држави, подстакао званични Париз на иницијативу да се југословенски муслимани нађу у Уговору о заштити мањина склопљеном с Краљевином СХС 1919. године у Сен Жермену. (Више о читавом случају погледати у: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974, 66; Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhijske Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010, 123–124; Ј. Шаљић Патковић, „Исламска заједница”, 365.

²⁶ АЈ, МВ, МО, 69-53-11698, телеграм Котарског вакуфско-меарифског поверенства у Цазину – Министарству вера Краљевине СХС; АЈ, МВ-МО, 69-53-20507, телеграм Котарског вакуфско-меарифског поверенства у Босанском Новом – Министарству вера Краљевине СХС.

властима тражећи за себе и своју делегацију пријем код краља пре поласка за Цариград:

„И ако жалим, што је макар и туђом кривњом дошло до те подвојености, то та околност не може лишити мене као јединог по Халифи овлаштеног реис-ул-улему од извршења моје дужности, тим прије, што би због те подвојености босанско-херцеговачким муслиманима било ускраћено извршити своје поклонство Халифи преко свога вјерског представника и што би им то јако повриједило вјерске осјећаје, те сам Вам за то и најавио, да ћу своју одлуку и писмено подастријети, што ево и чиним. По договору са мојим муфтијама, кренућемо 21. маја о. г. у Београд, али прије него кренемо у Цариград, желимо да будемо удостојени аудијенцијом код Његова Величанства нашега Владара, Краља Срба, Хрвата и Словенаца.”²⁷

Као резултат ове иницијативе, босанском реис-ул-улеми био је одузет пасош.²⁸ Након тога, позивајући се на члан 12. Видовданског устава, по коме све усвојене и признате вере могу одржавати везе са својим верским поглаварима ван граница државе, као и на Статут за верско-просветну аутономију муслимана Босне и Херцеговине, група народних посланика, с Мехмедом Спахом на челу, поставила је у Скупштини питање одузимања пасоша босанскохерцеговачком реис-ул-улеми и муфтијама, као и спречавања њиховог учешћа у поклоничкој депутацији новом халифи у Цариграду.²⁹ Званично тумачење државе је било да још није донет посебан закон којим се регулише поменуто питање, те да је свако позивање на дотичну уставну одредбу, у постојећим околностима, излишно и неутемељено.³⁰ Такође, у свом допису покрајинском намеснику у Сарајеву, Министарство вера је истакло да Краљевска влада није била дужна да шаље било какву депутацију у Цариград с обзиром на то да положај актуелног халифе још није сасвим јасан, али да се за тај корак ипак определила како би показала да поштује и цени верска осећања својих грађана муслиманске вере.³¹ Потом се у писму наводи да су одређене личности из Босне и Херцеговине покушале да изврну добре намере југословенске владе правећи од тога политички капитал, као и

²⁷ АЈ, МВ-МО, 69-53-457, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину Џ. Чаушевић – министру вера Краљевине СХС Љуби Јовановићу, 7. априла 1923, у Сарајеву.

²⁸ АЈ, МВ-МО, 69-53-457, реис-ул-улема за Босну и Херцеговину Џ. Чаушевић – министру вера Краљевине СХС Љуби Јовановићу, 23. априла 1923, у Сарајеву.

²⁹ АЈ, МВ-МО, 69-53-645, група народних посланика – министру вера Краљевине СХС, Београд, 31. маја 1923, у Београду; АЈ, МВ-МО, 69-53-645, председник Народне скупштине – министру вера Краљевине СХС, Београд, 1. јуна 1923, у Београду.

³⁰ А. Јахић, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 197.

³¹ Исто, 196.

да је реис-ул-улема захтевао нешто што му не припада ни по одредбама Аутономног статута, ни по другим законским прописима.³²

У међувремену, трочлана делегација је, без сарајевског муфтије, кренула из Београда у Цариград.³³ Југословенском делегату у Цариграду је наложено да их дочека, с напоменом да су им сви трошкови путовања исплаћени у земљи.³⁴ Делегат Трајан Живковић је то и учинио посредујући да депутација буде примљена у аудијенцију код халифе.³⁵ Халифа Абдулмецид II је примио југословенску депутацију 22. априла 1923. године у 3 часа после подне, уз услов турске стране да изостане пратња представника југословенског посланства у Цариграду.³⁶ Халифи се у име депутације обратио врховни муфтија Мехмед Зеки еф. Ћинара истакавши да је депутација дошла да искаже своју моралну приврженост халифи у име муслимана Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, с дозволом Краљевске владе, и по нарочитом одобрењу Његовог величанства краља, који је и овом приликом благоизволео показати нарочиту милост према својим верним поданицима муслиманске вере.³⁷ Халифа Абдулмецид II се захвалио на посети и лепим речима куртоазно закључивши да долазак депутације представља најбољу потврду да муслимани у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца уживају пуну слободу вршења својих верских прописа и да је муслиманска вера у Краљевини потпуно призната и равноправна.³⁸

С друге стране, цариградска штампа, очито упозната с дешавањима око поклонствене депутације југословенских муслимана, није била благодокљона, иако су и врховни муфтија и представник министарства вера Хасан Ребац у интервјуу турским листовима *Вакит* и *Танин* негирали неповољан положај муслимана у Краљевини, као и наводне зулуме који се над муслиманима у земљи чине.³⁹ У тексту под насловом

³² Исто.

³³ Из докумената није сасвим јасно да ли је сарајевски муфтија који је требало да представља босанскохерцеговачке муслимане у поклонственој депутацији новом халифи самоиницијативно одступио, или је био уклоњен из делегације. Наводи се само да није отишао у Цариград. (АЈ, МВ-МО, 69-53-1005, Кабинет председника Министарског савета – Министарству вера Краљевине СХС, 17. априла 1923, у Београду.)

³⁴ АЈ, ПКЈТ, 370-6-181, Министарство Спољних Послова Краљевине СХС – делегату у Цариграду, 17. априла 1923, у Београду.

³⁵ АЈ, ПКЈТ, 370-6-182, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 23. априла 1923, у Цариграду.

³⁶ Исто.

³⁷ А. Јахић, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 195.

³⁸ Исто, 195–196.

³⁹ „Приврженост тамошњих муслимана према турској држави и Калифи је непоколебива. Што се тиче зулума, о којима је протурена вест, то је као и свуда. Познато је кад се учини нешто што се некоме не допада, онда се потурају вести о зверствима. Наше цамје, управа

„Југословенски муслимани и Калифат” *Акишам* је објавио да у Цариград долази југословенско изасланство да поздраве халифу у име југословенских муслимана, изасланство које је требало да предводи сарајевски реис-ул-улема Мехмед Цемалудин Чаушевић. Ипак, како се даље у тексту наводи, да би спречила јединог верног тумача мисли и осећања босанских муслимана да дође на поклоњење халифи, београдска влада му је одузела пасош и одредила друго изасланство које је више одано владиним намерама. То изасланство, према наводима листа, чине муфтија „северне Србије” Мехмед Зеки и инспектор министарства вера Хасан Ребац, „коме на глави никад не фали шешир”.⁴⁰ Такође, турски *Танин* је пренео да је врховни муфтија потврдио њиховом сараднику да се над једним делом југословенских муслимана врше зулуми, што је Хасан Ребац окарактерисао као лаж и чисту новинарску малициозност.⁴¹

Током боравка у Турској, врховни муфтија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца покушао је да се састане и с Мустафом Кемал-пашом, мада неуспешно. Југословенском делегату у Цариграду је изјавио да сматра како је „анадолски газија”, не примивши шефа једне специјалне депутације наших муслимана, хтео на тај начин да искаже незадовољство према нашој држави.⁴² На такав закључак га је, према његовом уверењу, навео разговор с председником ангорске владе Реуф-бејом, који му је изјавио да су и Турци вољни да успоставе нормалне односе са свим балканским државама, али понајпре с онима које су искрене и не играју дволичну улогу. Том приликом је Реуф-беј изразио незадовољство, не само због држања Краљевске владе, већ и њеног представника у Цариграду.⁴³ Ипак, негативан став нових турских власти о институцији халифата, и све чешће иницијативе у турској Народној скупштини за његово коначно укидање, представљале су вероватнији разлог за незаинтересованост турског лидера Мустафе Кемал-паше да се сусретне с вођом југословенске поклонствене делегације халифи у Цариграду.

вакуфа и других муслиманских организација остављене су потпуно нама. Није право пребацивати Југословенској влади као да она тера муслимане на исељавање путем зулума.” (АЈ, ПКЈТ, 370-6-182, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 23. априла 1923, у Цариграду.)

⁴⁰ АЈ, ПКЈТ, 370-6-179, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 14. априла 1923, у Цариграду.

⁴¹ АЈ, ПКЈТ, 370-6-183, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 23. априла 1923, у Цариграду.

⁴² Исто.

⁴³ АЈ, ПКЈТ, 370-6-187, 370-6-188, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 22. маја 1923, у Цариграду.

По повратку делегације у Београд, државне власти су се постарале да покрајинска јавна гласила у Босни и Херцеговини пренесу позитивне утиске о сусрету с муслиманским халифом у Цариграду, уз куртоазну молбу реис-ул-улеми Чаушевићу да учествује у промовисању овога догађаја међу муслиманима у покрајини.⁴⁴ Реис-ул-улема је одбио овакво додатно понижење називајући депутацију „крњивом”, а читав поступак нелегитимним.⁴⁵ И док су се југословенски муслимани делили око одласка поклонствене депутације халифи у Цариград, у Турској су се све јаче чули гласови оних који су сматрали да је халифат не само штетан, већ и опасан по нову турску државу:

„Не видите ли Калифове селамлуке?”... говорио је сарухански посланик Васиф-беј. „Ми одржавамо својим новцем једну установу која се спрема да нас сутра, у најтежим тренуцима, заједно са нашим непријатељима сруши. Нема никаквог разлога да се, придржавајући се традиције, ова установа и даље чува. Турска народна душа не може дати ниједан сантим на буџет Калифата. У нашем народном јединству нема места Калифиним припадностима... Врло је сумњива будућност државе у којој се вера меша у њене политичке послове. Кад се у послове једне државе умешају вера и војска, крај такве државе може бити само револуција и смрт... Позивам вас да повучемо линију која ће одговарати истини. Земље које су прогласиле своју демократију нарочитим законом су забраниле борављење члановима династије у њиховим границама.”⁴⁶

Овакве изјаве посланика анкарске скупштине пратила је и режимска штампа. Према извештајима југословенског посланика у Цариграду, штампа у Анкари је, поред Реуф-беја, бившег председника османске владе, узела на нишан и живе чланове династије Османа, на чије главе изручује највеће прљавштине и страхоте називајући их, попут листа *Јени Ђун*, најнижим створењима у Турској, а свргнутог султана Вахидедина копилетом Османових синова.⁴⁷ С друге стране, цариградски листови, међу којима је предњачио *Танин*, са својим уредником Хусеином Џахидом на челу, стали су у одбрану чланова династије имплицирајући диктаторску улогу новог турског вође, због чега је Џахид с још неколицином истومیшљеника

⁴⁴ А. Јахић, *Исламска заједница у Босни и Херцеговини*, 196.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ АЈ, ПКЈТ, 370-2-27, *Говор Васиф беја, Саруханског посланика у Ангорској скупштини*, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 28. фебруара 1924, у Цариграду.

⁴⁷ АЈ, ПКЈТ, 370-1-687, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 7. новембра 1923, у Цариграду.

завршио на преком суду.⁴⁸ Југословенски делегат наводи да је главни разлог овакве новинарске кампање, која је почела одмах по проглашењу републике, потреба режима да члановима османске династије одузме сваки утицај, нарочито духовни, с обзиром на то да би се неки њени чланови, под окриљем калифата, стално могли враћати идеји поновног успостављања монархије.⁴⁹ Аболиција монархије и увођење народне суверености представљали су камен темељац изборног и државног програма Мустафе Кемал-паше и његове странке и ту није било места компромису.

И док се у Турској водила антиосманска кампања, а југословенски муслимани се за то време с једне стране делили а с друге стране поносно истицали да су представљали прву муслиманску делегацију на свету која је отишла на поклоњење новом халифи, почетком марта 1924. године, заједно с министарствима вакуфа и шеријата, халифат је укинут. Неколико дана касније последњи муслимански халифа Абдулмецид II је, са своје три супруге, сином и ћерком, протеран из земље. Вечерњим Оријент експресом је 4. марта пошао за Берн, а југословенски делегат у Цариграду је замољен од саветника Делегације ангорског Министарства спољних послова да се халифи и његовој породици визирају пасоши које је лично био донео.⁵⁰ Према извештају југословенског делегата, свестране и енергичне мере које су спровеле турске власти и предвиђени преки судови, чије би се одлуке извршавале без претходног одобрења скупштине, спречиле су инциденте у земљи.⁵¹

Исламски свет је био затечен. Отелотворење и идеал муслиманског верског јединства и политичког ауторитета је, након векова постојања, практично преко ноћи нестао с историјске сцене. Колико год је његова улога током историје бивала симболична, он је увек био присутан у исламском духовном и културном идентитету, у којима је заузимао централно место. Због тога су његово укидање од републиканског

⁴⁸ „Пре неколико дана, изменом устава, проглашена је република и изабран председник републике. Иза тога, отпочела је једна тако простачка кампања против калифиног дома да се и нехотице памети намеће сумња: иде ли се и за тим да се Калифат пренесе на личност председника Републике? Председник партије, председник скупштине, председник републике, калифат, па шта даље остаје?” део текста Хусеина Цахида у *Танину*, АЈ, ПКЈТ, 370-1-693, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 9. новембра 1923, у Цариграду.

⁴⁹ АЈ, ПКЈТ, 370-1-695, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 15. новембра 1923, у Цариграду.

⁵⁰ АЈ, ПКЈТ, 370-2-38, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 5. марта 1924, у Цариграду.

⁵¹ АЈ, ПКЈТ, 370-2-37, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 4. марта 1924, у Цариграду.

режима у Турској муслимани целог света доживели као пораз и понижење читаве муслиманске *уме*. Ништа другачије није било ни с југословенским муслиманима, нарочито оним традиционалним, који су тежили очувању исламског учења и праксе, а којима се несумњиво приклањала и већина обичног муслиманског света. Осим тога, појавио се и практичан проблем званичног именовања босанског реис-ул-улеме с обзиром на то да је члан 132 Аутономног статута предвиђао обавезну ауторизацију реис-ул-улеме од Цариградског мешихата, кога нема без хилафета.⁵² С друге стране, до тада уздржани југословенски муслимански интелектуалци окупљени око Гајрета су у истоименом часопису све чешће почињали да хвале Кемалпашу и његове реформе на подручју права, образовања, и друштвеног положаја жена, називајући га носиоцем муслиманске ренесансе. За овај, далеко мањи део југословенске муслиманске популације, кемализам је стављен у исту раван с исламским модернизмом.⁵³ За оне друге, бројније, кемализам је изједначаван с руским бољшевизмом, најопаснијим противником ислама, а Ататурк, донедавно херој и обновитељ исламског царства, проглашен је неверником и отпадником од исламске вере.

У наредном периоду, након што је крупно питање халифата било решено, у Турској се убрзано наставило спровођење коренитих реформи и на другим пољима, пре свега у школству, судству и војсци. Након затварања мектеба и медреса, исламских основних и средњих верских школа, исту судбину су доживеле и дервишке текије по читавој земљи, које су окарактерисане као штетне по државне интересе.⁵⁴ Ататурк је наставио да обилази крајеве по Малој Азији како би лично промовисао наступајуће друштвене реформе, а једна од оних која је изазвала највеће полемике и поделе и у турском и у југословенском муслиманском друштву, чак и више од укидања халифата, тицала се спољних обележја муслиманске ношње, односно забране ношења феса и фереце у Републици Турској. И пре забране, која је наступила 1925. године, Ататурк је лично у својим говорима које је држао широм земље позивао турске жене да скину фереце и да раме уз раме са својим мужевима почну да раде на пољу народног напретка и развитака. У једном великом говору одржаном у Бурси он је

⁵² А. Јахић, *Исламска заједница у Босни и Херцеговини*, 198.

⁵³ Њима су се били придружили и поједини чланови илмије, међу којима и сам реис-ул-улема Чаушевић, који је у овоме, и поред неспорног ауторитета, остајао без подршке већег дела верских кругова у Босни који су имали доминантан утицај на шире муслиманске масе. (Ibrahim Kemura, „Kongres muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine”, *Prilozi* 17 (Sarajevo 1980) 179.

⁵⁴ АЈ, ПКЈТ, 370-2-217, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 4. септембра 1925, у Цариграду.

изјавио да су само затуцане главе држале турску жену затворену, одвојену од света, и да се исламска вера никада није противила њеној слободи и слободном кретању у друштву, наводећи као пример саму пророкову жену Ајшу, која је, заједно с мушкарцима, откривена, јахала коња и водила рат.⁵⁵ Осим тога, Кемал-паша је и у својим говорима, али и личним примером промовисао скидање феса и ношење шешира, чиме би се показало да се Турчин нимало не разликује од Европљанина.⁵⁶ Како наводи наш посланик у Цариграду, „Турски Газија толико се заузима за спољни изглед својих земљака да оставља утисак као да верује да ће се преображајем у ношњи доћи и до преображаја у мислима и осећањима”.⁵⁷ Иако је постепено заиста долазило до промена у ношњи турског становништва, његови ставови су у почетку изазивали бурне реакције међу одређеним слојевима друштва. Након што је турски парламент донео 1925. године одлуку по којој је ношење шешира обавезно за свакога, у више места у Турској су избили нереди. Најпре је до протеста дошло на североистоку Турске, у Ерзуруму, а затим су се протести ширили и у другим местима попут Сиваса, Мараша, Трапезунта, Токата и Ризе где је, за сваки случај, упловила и турска ратна лађа Хамидија.⁵⁸ Грађани су узвикивали да не желе чиновнике ђауре, тј. невернике са шеширима, а хоће су позивале народ да поново стави турбане. Покрет против шешира и других „новотарија” је избио и у Цариграду, где је полиција, на Фатиху, ухапсила двадесет и пет особа, међу којима су били познати цариградски адвокат Нури-бег, дописник египатских листова Омер Риза и велики број хоџа. У парламенту је предлог народног посланика из Бурсе Нурудин-паше, који се усудио да устане против одлуке о ношењу шешира и који је захтевао да тај његов предлог уђе у записник, изазвао бурно негодовање, након чега је међу посланицима дошло и до физичког обрачуна, о чему је известила и турска штампа.⁵⁹ Што се тиче турског парламента, још је Ахмед Шукри, дописник листа *Ватан*, две године

⁵⁵ Критичари ове тезе су говорили да је Ајша све то радила пре удаје за пророка Мухамеда и у доба када се исламска вера тек формирала. Након удаје, пророк је својим асхабима (саборцима) дозвољавао да разговарају с њом само преко чаршафа који би стајао између њих јер Бог наређује правовернима да могу туђе жене гледати само око очију и носа и у дланове руку. (АЈ, ПКЈТ, 370-1-454, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 30. јануара 1923, у Цариграду.)

⁵⁶ АЈ, ПКЈТ, 370-2-216, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 1. септембра 1925, у Цариграду.

⁵⁷ АЈ, ПКЈТ, 370-2-219, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 14. октобра 1925, у Цариграду.

⁵⁸ АЈ, ПКЈТ, 370-2-233, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 30. новембра 1925, у Цариграду.

⁵⁹ АЈ, ПКЈТ, 370-2-236, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 8. децембра 1925, у Цариграду.

раније објавио у листу фину сатиру о раду анкарског парламента у којој је, између осталог, пребројао врсте капа на посланицима пре почетка седнице. Међу њима је било 48 шешира, 17 фесова, 16 чалми и 6 других разних капа. Председавајући парламента Сабри-бег био је феслија.⁶⁰

За то време бура око укидања феса и фереце захватила је и југословенске муслимане. Конзервативни елементи муслиманског друштва су били посебно погођени најновијим догађајима. Примера ради, у Скопљу су вести из Турске о забрани ношења феса и откривању женског лица изазвале толико негодовање муслиманског живља да је хоца Арап-паша окупљеном народу испред цамије одржао говор у коме је нагласио да нико више не треба да се сели у Турску, да на Турску треба заборавити и да је вери Мухамедовој спас у новој краљевини: „Браћо, ми треба на сваком намазу да спомињемо Његово Величанство Краља Александра; тако исто и у петак на Великој Молитви треба после Мухамеда на молитви да спомињемо Њ.В. Краља, а Турску не треба ни спомињати”.⁶¹ Нешто раније, у дворишту Бегове цамије у Сарајеву била је јавно спаљена брошура Џевадбега Сулејманпашаића „Муслиманско женско питање”, у којој је аутор истакао да је покривање муслиманки, као спољни израз конзервативизма жена, представљало значајну препреку њеном прилагођавању новом времену, те захтевао да се муслиманка открије.⁶² Босански реис Џемалудин еф. Чаушевић, који је иначе уживао изузетан углед и поштовање међу босанскохерцеговачким муслиманима, остао је, готово преко ноћи, без подршке религиозних кругова, те самим тим и обичног света, пошто је у београдским и сарајевским листовима хвалио Ататуркове реформе. Након што је на једном састанку муслимана у Сарајеву, одржаном поводом организације прославе двадесетпетогодишњице муслиманског друштва „Гајрет”, поред осталог изјавио како прописи ислама не обавезују муслимане на ношење феса и позвао муслимане који носе шешир да дођу једног петка у цамију да одрже говор, суочио се с протестима који су претили да озбиљно наруше његов дотадашњи ауторитет, и оптужбама да својим ставовима о ношењу шешира и откривању жена уводи пети, кемалистички мезхеб у Босни и Херцеговини.⁶³ Чаушевићеве изјаве у корист реформи осудила је и Исламска заједница Босне и Херцеговине службеном

⁶⁰ АЈ, ПКЈТ, 370-2-641, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 21. октобра 1923, у Цариграду.

⁶¹ АЈ, МВ-МО, 69-10-24, Главни Генералштаб, обавештајно одељење – Министарству вера, 10. септембра 1925, у Београду.

⁶² I. Kemura, „Kongres muslimana intelektualaca”, 181.

⁶³ АЈ, МВ-МО, 69-53-86, велики жупан сарајевске области – председнику Министарског савета и министру вера, 16. децембра 1927, у Београду.

декларацијом, а све је праћено изјавама у часопису *Хикјмет*, који је окуплао најконзервативније представнике југословенских муслимана који су нову Републику Турску на странама часописа погрдно називали „Кемалистан”, а спроведене реформе „сатанским кемализмом” ограниченим вољом једног човека.⁶⁴ Најдаље је отишла највећа муслиманска политичка партија, Југословенска муслиманска организација, чији је месни одбор у Сарајеву донео резолуцију уперену директно против верског поглавара Чаушевића истичући да ставови које заступа реис-ул-улема угрожавају и доводе веру у опасност. Забележено је да је усвајање резолуције пропраћено повицима „Доље реис”.⁶⁵

На Конгресу муслимана интелектуалаца одржаном исте, 1928. године, у Сарајеву, који је иницирао Главни одбор „Гајрета” поводом двадесетпетогодишњице друштва, с циљем да укључи у свој рад и осталу муслиманску интелигенцију, иначе политички подвојену, али и верске кругове и представнике политичких партија, пре свега Југословенске муслиманске организације, с којом је „Гајрет” био у перманентном сукобу, актуелизовано је и питање положаја и еманципације муслиманских жена. Задатак будућег „Гајретовог” рада, како је саопштено на Конгресу, састојао би се у томе да муслиманску жену и привредно оспособи, преко разних привредних институција, како би муслиманку учинио значајним привредним фактором, имајући у виду да ће се последице њене нове улоге непосредно одразити и на муслиманску децу.⁶⁶ Реферат о муслиманском женском питању поднео је професор Хусеин Бркић, директор гимназије у Стоцу, заговарајући у реферату неопходну потребу еманципације жена, истовремено доказујући да покривање, као основна сметња њеном осавремењивању, није верски пропис већ обичај.⁶⁷ Након тога је уследила дуготрајна и оштра дискусија између заступника изразито конзервативних схватања, и заговорника толерантнијих и модернијих становишта, међу којима је био и реис Чаушевић. На крају се искристалисало становиште да покривање жене није верска догма, што је прихваћено и од верских представника који су присуствовали Конгресу. Даље од тога се није отишло, а коначно решење је имало карактер компромиса који се сводио на становиште да „не треба форсирати откривање жена, него треба форсирати похађање школе, образовање, па ако муслиманки конвенира да иде покривена, нека иде, али ако мора ићи откривена, нека се открије”.⁶⁸

⁶⁴ F. Giomi, „Udomljavanje kemalizma”, 209–212.

⁶⁵ I. Kemura, „Kongres muslimana intelektualaca”, 182.

⁶⁶ Исто, 177.

⁶⁷ Исто, 182.

⁶⁸ Исто.

Најсликовитије примере овог проблема дао је Мустафа Мулалић, југословенски муслимански интелектуалац и модерниста у својој књизи „Оријент на западу: савремени културни и социјални проблеми муслимана Југославена”, сматрајући да су југословенски муслимани, познати по свом конзерватизму, уздигли своје навике до култа, ако не и до саме вере. За југословенске муслимане, како наводи, фес и фереца су вера:

„Какву је везу имала руска брада и перчин са религијом и какву је јерес починио Петар Велики што их је одсекао заједно са свим заблудама које су се у њима, као инсекти, накопиле? Где је био фес када су се кројили закони Ислама и када се темељио Шеријат? Зашто је данашњи фес кога ни Мухамед ни његови имами нису ни носили ни познавали, постао симболом вере, када је и постао црвен од крви оних муслимана који су се борили против његова увођења? Каква је морална разлика између двеју жена од којих је једна у фереци и јашмаку, а друга у купаћем костиму? Мислите да прва изазива самилост гледалаца, а друга еротичне пожуде? Варате се. И једна и друга изазива еротичне пожуде, само ако су једнако старе и једнако лепе. Чак покривена више неголи откривена...”⁶⁹

У сфери компромиса, остало је тако не само питање одевања муслимана и муслиманки, већ и целокупан приступ званичних југословенских власти на пољу друштвених, културних, политичких, верских, правосудних, привредних и свих других облика живота муслимана у међуратној Југославији. Исламско верско право, шеријат, ушло је у југословенски правни систем у тренутку када је у Турској било пред укидањем. Верске школе су наставиле рад, а отварале су се нове, попут елитне Велике медресе краља Александра у Скопљу, као и Шеријатске гимназије у Сарајеву, док су фес и фереца остали симболи одевања југословенских муслимана све до 1950. године, када су законом забрањени под новим, комунистичким режимом. Југословенски делегат у Цариграду Трајан Живковић у неколико својих депеша истицао је овакву ситуацију, међутим,⁷⁰ у осетљивом историјском тренутку, нова, млада краљевина није била склона оштрим резovima попут нове младе републике.

⁶⁹ Мустафа Мулалић, *Оријент на западу*, Београд 1936, 23.

⁷⁰ „За нас је од великог интереса да забележимо да се у Турској већ укидају установе чије агитовање код нас тако упорно траже наши муслимани”, АЈ, ПКЈТ, 370-2-27, делегат у Цариграду Т. Живковић – Министарству Спољних Послова Краљевине СХС, 28. фебруара 1924, у Цариграду.

Прилог 1. Мустафа Мулалић, „Оријент на Западу”, Београд 1936.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources:

- Архив Југославије [=AJ] [Arhiv Jugoslavije [=AJ]]
Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Муслиманско одељење [=МВ-МО] [Ministarstvo vera Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Muslimansko odeljenje [=MV-МО]]
Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара [=ПКЈТ] [Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara [=PKJT]]

Објављени извори – Published Primary Sources:

- Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31. јануара 1921. године*, Београд 1932. [Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31. januara 1921. godine, Beograd 1932]
Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1921. [Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1921]

Литература – Secondary Works:

- Donner, Fred M., „Muhammad and the Caliphate”, in: *The Oxford History of Islam*, ed. John L. Esposito, New York 1999, 1–61.
Giomi, Fabio, „Udomljavanje kemalizma: sukobljeni muslimanski narativi o Turskoj u međuratnoj Jugoslaviji”, *Historijska traganja* 2 (Sarajevo 2020) 175–217.
Jahić, Adnan, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918–1941)*, Zagreb 2010.
Kemura, Ibrahim, „Kongres muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine”, *Prilozi* 17 (Sarajevo 1980) 175–189.
Purivatra, Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.
Smailagić, Nerkez, *Leksikon islama*, Sarajevo, 1990.
Svara, Maksim, *Emancipacija muslimanke u svijetu i kod nas*, Sarajevo 1932.
Tanasković, Darko, *Islam – dogma i život*, Beograd 2003.
Teodosijević, Mirjana, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998.
Wadad, Kadi & Aram A. Shahin, „Caliph, Caliphate”, in: *The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought*, ed. Gerhard Bowering, New Jersey 2013, 81–86.
Мулалић, Мустафа, *Оријент на западу*, Београд 1936. [Mulalić, Mustafa, *Orijent na zapadu*, Beograd 1936]

Шалјић Ратковић, Јована, „Исламска заједница и стварање југословенске државе”, у: *Крај рата, Срби и стварање Југославије*, ур. Михаило Војводић, Београд 2021, 353–370.
[Šaljčić Ratković, Jovana, „Islamska zajednica i stvaranje jugoslovenske države”, у: *Kraj rata, Srbi i stvaranje Jugoslavije*, ур. Mihailo Vojvodić, Beograd 2021, 353–370]

Jovana Šaljić Ratković

**BETWEEN THE FEZ AND THE HAT:
YUGOSLAV MUSLIMS AND ATATÜRK'S REFORMS**

Summary

Modernisation and reforms in Turkish society led by the strong personality of Mustafa Kemal Pasha Atatürk, the founding father of the modern Republic of Turkey and the initiator of radical changes in Turkish society, took an almost unbelievable pace in the years that followed the First World War. The abolition of the Sultanate, Sharia, religious schools, and traditional Muslim clothing, replacement of the Arabic alphabet with Latin and particularly the abolition of the Caliphate, paved the way for a modern Turkish state in the decades that followed, transforming it into one of the first secular Muslim countries. After the proclamation of the Republic of Turkey, a series of reforms followed, which included not only the abolition of the Caliphate, Sharia, religious schools, but also the ban on the wearing of external symbols of the traditional Muslim clothing such as the fez and ferace. Even before the ban, in his speeches Atatürk called on Turkish women to take off their feraces and work side by side with their husbands on national progress and development. He publicly announced that only narrow-minded men kept their Turkish women closed, cut off from the world, and that Islam never opposed the woman's freedom and her free movement in society, citing as an example the Prophet's wife Aisha herself. In addition, it is generally known that Atatürk personally, in his speeches that he held while visiting places in Asia Minor, promoted the removal of the fez and the wearing of hats, which would show that a Turk was no different from a European. Although there were gradual changes in the costumes of the Turkish population, both in Turkey and in Yugoslavia, such attitudes caused resentment among some strata of Muslim society. As in Turkey itself, there was a division between advocates of Islamic modernism and reformism and Islamic conservatism in an attempt to shape the religious, cultural, social and even national identity of Yugoslav Muslims, which gave these issues a religious character on the one hand, and a social-political character on the other. Particularly vehement were the discussions about the retention, i.e. rejection of the traditional symbols of Muslim clothing

– the fez, ferace and zar, which reflected different views on the religion and its social functions.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.

Коначно прихваћен за објављивање: 25. 7. 2024.